

The Contexts and Components of Transformation in the Works of Mirza Fatali Akhundzade

*Ali Sadeghi

** Firouz Rad

*** Hossein Aghajani marsa

* PhD student in the field of cultural sociology, Olum ve Tahghihat Branch , Islamic Azad University of Tehran, Iran. ali69198463@gmail.com

** Assistant Professor, Department of Social Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran. rad@pnu.ac.ir

*** Associate Professor, Department of Social Sciences, Islamic Azad University, Tehran, Iran. marsa886@gmail.com

Received: 03.01.2024

Accepted: 04.02.2024

P.59-78

Abstract

This paper delves into the theme of transformative inclination within the works and philosophies of Mirza Fath-Ali Akhundzadeh, with a specific focus on his theatrical productions. Modernization, in this context, denotes transcending the traditional status quo and embracing renewal. Employing a descriptive and analytical approach rooted in reflection, and utilizing library methodologies alongside qualitative content analysis, the socio-political, economic, and cultural contexts of the emergence and evolution of this trend are explored. Additionally, its manifestations within Akhundzadeh's theatrical and non-theatrical oeuvre are examined and dissected.

The "reflection approach," alongside methodologies such as "shaping" and "works as social institutions," constitutes one of the three primary approaches within the literary sociology tradition. In this framework, literary works serve as mirrors reflecting social realities. Depending on whether emphasis is placed on the form or content of the literary work, it draws upon various established theories, such as Lucien Goldmann's theory.

In this study, a combination of library research and qualitative content analysis was employed to investigate the social, political, economic, and cultural contexts underpinning the emergence of the discourse on modernization. The findings reveal that the rapid social, political, economic, and cultural transformations of the period under consideration have exerted both positive and negative influences on the formation and content of Akhundzadeh's works. Consequently, the juxtaposition of traditional social paradigms with those stemming from the ethos of renewal emerges as a central theme within his body of work.

Keywords: Mirza Fatali Akhundzade, Tradition, Transformation, Reflection Approach, Qualitative Content Analysis.

Corresponding Autho: Firouz Rad - Rad@pnu.ac.ir

Introduction:**Problem Statement:**

The transformative inclination, a term evoking a yearning for positive societal metamorphosis, holds a multifaceted significance. In the context of this research, it converges with notions such as "renewal-seeking," "modernism," and "modernity," symbolizing a preference for a departure from tradition toward a forward-looking, progressive mindset. This inclination is carefully distinguished from both conservatism and regression, emphasizing a nuanced pursuit of change.

Examining historical dynamics, the profound impact of modernity became conspicuous during the 19th century, a period coinciding with the swift industrial ascent of the Western world and the concurrent societal stagnation experienced in the East. This stark duality served as a catalyst for statesmen and intellectuals to actively seek renewal and implement transformative reforms. A pivotal figure in this transformative narrative was Mirza Fatali Akhundzade, whose influential role reshaped Azerbaijani Turkish and Persian literature.

Mirza Fatali Akhundzade's contribution extended beyond the mere introduction of new literary genres like drama; he became a harbinger of novel concepts and themes hitherto absent in ancient literature. His intellectual influence radiated across the regions of Iran, the Caucasus, and Turkey, solidifying his status as a prominent advocate of modern thought among regional intellectuals. In essence, his endeavors exemplify the potential of a transformative inclination to bridge cultural divides and propel societies towards a more dynamic and progressive future.

Objective:

This research endeavors to delve deeper into the multifaceted landscape of Mirza Fatali Akhundzade's transformative discourse, aiming to unravel the complex interplay of social, political, economic, and cultural conditions that contributed to its emergence during the specified historical period. By scrutinizing the contextual backdrop in which Akhundzade's ideas flourished, we aim to discern the catalysts and influences that shaped his transformative narrative.

In exploring the social dynamics, the research will scrutinize the societal structures and norms prevalent at the time, investigating how they either facilitated or challenged the propagation of transformative discourse. The political climate of the era will be dissected to understand how Akhundzade's ideas were positioned within the broader political landscape, and how they may have been influenced by or had an impact on contemporary political ideologies.

Economic conditions will be analyzed to discern their role in shaping Akhundzade's transformative discourse. Examining the economic structures and disparities of the period may provide insights into how economic factors intersected with his ideas and influenced his perspective on societal transformation.

Cultural dimensions will also be a focal point, exploring how the rich tapestry of cultural elements, including literature, philosophy, and artistic movements, influenced Akhundzade's transformative discourse. Unraveling the cultural nuances embedded in his works will contribute to a comprehensive understanding of the intellectual milieu that nurtured and shaped his ideas.

Moreover, the research aims to dissect the components and dimensions of Akhundzade's transformative discourse itself. This involves a meticulous analysis of his literary works, essays, and philosophical treatises to identify recurring themes, philosophical underpinnings, and the evolution of his transformative ideas over time.

By undertaking this multifaceted investigation, the research aspires to contribute to a nuanced understanding of Mirza Fatali Akhundzade's transformative discourse, shedding light on the intricate web of social, political, economic, and cultural factors that intertwined to give rise to his intellectual legacy.

Key Questions:

What were the social, political, economic, and cultural conditions that led to the emergence of the transformative discourse during the discussed period?

What components and dimensions characterize the transformative discourse in Mirza Fatali Akhundzade's works?

Background:

In the sociology of literature, three primary approaches illuminate the relationship between "society" and "literary work": "reflection," "shaping," and "work as a social institution." This research adopts the reflection approach, focusing on the content of the works.

Noteworthy works in Persian, such as "Fereydoun Adamiyat" ("The Thoughts of Mirza Fatali Akhundzade"), extensively analyze Akhundzade's non-fiction writings. Another relevant book is "The Beginning of Contemporary Thought" by Maqsoud Farastkhah. While it delves into Akhundzade's ideas, the primary source for his literary and fictional works remains "Adamiyat." English-language references include "Azerbaijan and Russia" by Tadeusz Swietochowski, "Hidden Dimensions of Azerbaijani Literature in the Soviet Era" by Maliheh S. Tyrell, and "Azeri and Persian Literature in Iranian Azerbaijan in the Twentieth Century" by Sakineh Berenjian. Fereydoun Kocharli's "Azerbaijan Historical Materialist Literature" also explores Akhundzade's contributions.

Methodology:

This research employs a descriptive-analytical approach within a theoretical framework based on the reflection approach. Given the emphasis on studying the content of Akhundzade's plays, a qualitative method is essential, and qualitative content analysis, particularly coding, is chosen.

Qualitative content analysis with an inductive approach involves coding to transform data into conceptual insights. Concepts are then categorized based on their similarities and differences, forming coherent groups. This method allows for a nuanced exploration of the underlying themes and intricacies within Akhundzade's plays.

In the process of qualitative content analysis, the researcher plays a crucial role in interpreting and understanding the data. The inductive approach ensures that findings emerge organically from the data, capturing the richness and complexity of the playwright's work. Through systematic coding, patterns and recurring themes are identified, contributing to a deeper comprehension of the cultural, historical, and literary dimensions embedded in Akhundzade's plays.

For the descriptive aspect of the research, a library method, specifically "note-taking," is employed. This method involves meticulously documenting observations, insights, and key information obtained from the literature. By employing note-taking as a means of data collection, the researcher can organize and synthesize information, providing a comprehensive foundation for the subsequent analysis.

Furthermore, the use of a library method ensures that the research is anchored in a robust theoretical framework, drawing upon existing scholarly discussions and interpretations. This approach not only enriches the analysis but also establishes connections between Akhundzade's plays and broader literary, historical, and cultural contexts.

In conclusion, the combination of qualitative content analysis with an inductive approach and the library method of note-taking offers a well-rounded methodology for delving into the intricacies of Akhundzade's plays. This research design not only facilitates a thorough exploration of the content but also positions the study within the broader academic discourse,

contributing valuable insights to the understanding of this influential playwright's contributions to literature and cultural discourse.

Research Findings:

Akhundzadeh's intellectual contributions reflect both critical and constructive responses to two key elements: the social milieu he inhabited and the intellectual transformations confronting elites, including himself. The society of his time was rapidly transitioning from traditional tribal structures to urban settings with a capitalist economy. Simultaneously, Akhundzade engaged with intellectual currents prevalent among Russian elites, from modernist trends to reactions in Eastern and Muslim regions within the Russian Empire, particularly the Tatars.

Akhundzade's emergence occurred just before the Iran-Russia wars and Russia's control over northern Azerbaijan. His life mirrored the region's developments during the Qajar era's separation from Iran and alignment with Russian rule, making the study of both phases essential to understanding his thoughts and works.

During this period, Azerbaijanis were compelled to redefine their cultural and identity relations with the Russians in the face of new structures and situations. Three major tendencies emerged in their interaction with the Russians: the preservation-focused "An'anache," the Western-oriented "Gharbcheh," and the moderate synthesis-seeking "Eslahatchi" movement. These trends, extending beyond Azerbaijan, mirrored similar inclinations in the Eastern Islamic world influenced by Western colonization or modernity since the 19th century.

The third stream, present in the Islamic world, found significant representatives in figures like Muhammad Abduh, Muhammad Iqbal, Jamal al-Din Afghani, or Asadabadi. Upholding the unchanging foundations of Islam, they believed in acquiring and utilizing Western knowledge while aligning with Islamic ethical and spiritual principles.

In the empire of Tsardom, a syncretic movement among Muslim nations formed, leading to the significant "Ma'aref-gari" movement, influencing the public discourse of these nations.

Akhundzade initiated his work in this context, with a career divided into three periods: critical storytelling, script reform efforts, and political, philosophical, social, religious, and historical articles disseminating his ideas. Plays and stories served as crucial tools for Akhundzade to engage in critique, his primary objective.

His works depict a patriarchal and feudal society encountering waves of modernization and westernization. Dramatic conflicts reflect tension between these two social orders or value systems. Realism in his works stems from his theoretical views on art and its relationship with reality.

Traditional characters in his works predominantly hold superstitious beliefs and lack scientific understanding, with a hierarchical system casting shadows over social relationships, especially for women. Another theme is the escape from the law and institution, with power at the top manifesting as arbitrary rule, while at the bottom, irregularity and lawlessness prevail.

Conclusion:

Akhundzade, born in a transformative era, emerged as a consequential figure whose writings transcended mere literary contributions. His works embodied a symbiosis of literary finesse and pragmatic insights, reflecting the dynamic challenges faced by society during his time. The profound impact of Akhundzade's intellectual legacy extended far beyond his own lifetime, influencing a cadre of subsequent thinkers who sought to grapple with the evolving landscape of their society.

Jalil Mammadguluzadeh, Mammed Said Ordubadi, Mirza Ali Mojuz Shabestarti, and other contemporaries found inspiration in Akhundzade's groundbreaking ideas. They, too,

navigated the intricate intersection of literature and societal dynamics, drawing from the wellspring of Akhundzade's intellectual reservoir Mammadguluzadeh, Ordubadi , and Shabestari, among others, carried forward the torch of intellectual inquiry ignited by Akhundzade, exploring innovative ways to address the challenges of their time.

A closer examination of the intellectual and literary exchanges between Akhundzade and these subsequent thinkers unveils a tapestry of ideas that shaped the course of intellectual discourse in the region. The intellectual torchbearer role played by figures like Akhundzade serves as a testament to the transformative power of literature in navigating the complex societal currents of change.

To comprehend the full extent of Akhundzade's influence, it is imperative to delve into the writings, dialogues, and interactions between him and his intellectual successors. This exploration promises not only a deeper understanding of the intellectual evolution of these figures but also insights into the ongoing dialogue between literature and societal transformation in the rich tapestry of Azerbaijani intellectual history.

زمینه‌ها و مؤلفه‌های تحول‌خواهی در آثار میرزا فتحعلی آخوندزاده

* علی صادقی ** فیروز راد *** حسین آقاجانی مرسان
* دانشجوی دکتری تخصصی رشته جامعه‌شناسی فرهنگی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی تهران، ایران ali69198463@gmail.com
** استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران rad@pnu.ac.ir
*** دانشیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران marsa886@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۵

صص: ۷۸-۵۹

چکیده

در این مقاله موضوع تحول‌خواهی در آثار و افکار میرزا فتحعلی آخوندزاده با تأکید بر نمایش‌نامه‌هایش بررسی و تحلیل شده است. تحول‌خواهی در اینجا به معنی عبور از وضعیت موجود سنتی و تحقق تجدد بکار رفته است. در این مقاله‌ی توصیفی و تحلیلی مبتنی بر رویکرد بازتاب، با استفاده از روش‌های کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای کیفی، زمینه‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ظهور و بروز این گرایش و نیز مؤلفه‌های آن در افکار و آثار نمایشی و غیر نمایشی وی توصیف و تحلیل شد.

«رویکرد بازتاب» در کنار رویکردهای «شکل‌دهی» و «اثر به مثابه نهاد اجتماعی» یکی از سه رویکرد اصلی سنت جامعه‌شناسی ادبیات است. در این رویکرد اثر ادبی همچون آینه‌ای فرض می‌شود که واقعیات اجتماعی در آن انعکاس دارد و بسته به اینکه تمرکزش روی فرم و یا محتوای اثر ادبی باشد از چندین نظریه‌ی شناخته‌شده همچون نظریه‌ی ساختارگرایی تکوینی لوسین گلدمن تشکیل شده است.

در پژوهش حاضر برای مطالعه زمینه‌ها و شرایط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ظهور گفتمان تحول‌خواهی از روش کتابخانه‌ای و برای تعیین مؤلفه‌ها و ابعاد گفتمان تحول‌خواهی در آثار آخوندزاده از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شد. نتایج بدست آمده نشان داد که وضعیت و تغییرات سریع اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی مورد اشاره در دوره‌ی مورد بحث به شکل مثبت و منفی در شکل‌گیری و نیز محتوای آثار آخوندزاده بازتاب واضحی دارد و تقابل شیوه‌های سنتی زیست اجتماعی با پدیده‌ها و شیوه‌های برخاسته از تجدد، محور اصلی آثار وی را تشکیل داده است.

واژه‌های کلیدی: فتحعلی آخوندزاده، سنت، تحول‌خواهی، رویکرد بازتاب، تحلیل محتوای کیفی.

نوع مقاله: علمی

۱- مقدمه

سو، و واپس‌گرایی از سوی دیگر است و به بیانی دیگر، تحول‌خواهی در بحث ما به معنی گرایش به «مدرنیته» به حساب می‌آید.

مواجهه‌ی شرق با مدرنیته ابتدا بیشتر از باب جنگ با دولت‌های مدرن استعمارگر و نیز حضور در ائتلاف‌های سیاسی و نظامی بین‌المللی بود. به عنوان مثال دولت صفوی با دولت پرتغال در حال جنگ بود و در مقابل سلاح مدرن آن دولت قرار گرفته بود. و یا می‌توان به همکاری دولت صفوی با دول غربی برای اهدافی همچون تضعیف امپراتوری عثمانی (رقیب منطقه‌ای دولت صفوی و عمده‌ترین

«تحول‌خواهی» به گرایشی در جامعه و در میان نخبگان اشاره دارد که خواستار تحول در وضع موجود جامعه و برقراری وضعیت مطلوب است. هرچند این اصطلاح الزاماً جهت تحولات مورد نظر را نشان نمی‌دهد و حتی می‌تواند گرایش‌های واپس‌گرا را نیز شامل شود؛ اما در پژوهش حاضر و با توجه به گرایش‌های افکار عمومی در دوره‌ی تاریخی مورد بحث، به معنی «تجددخواهی»، «تجددگرایی»، «نوگرایی» و یا «مدرنیسم» است؛ این به معنی خواست تحول از سنت به مدرنیته است؛ پس با این حساب تحول‌خواهی در اینجا مفهومی در برابر محافظه‌کاری از یک

نویسنده عهده‌دار مکاتبات: فیروز راد Rad@pnu.ac.ir

تهدید برای تمدن غربی) اشاره کرد.

تأثیر عمده‌ی مدرنیته از قرن نوزده میلادی نمایان شد. این دوره مصادف بود با رشد سریع صنعتی غرب و از طرفی دیگر رکود جوامع شرقی و منطقه. این دوگانگی برخی از دولت‌مردان و نیز متفکران را به تجدد و اصلاح امور علاقه‌مند کرد. از جمله‌ی این متفکران و ادیبان می‌توان به میرزا فتحعلی آخوندزاده اشاره کرد. این شخص در ادبیات ترکی آذربایجانی و نیز ادبیات فارسی بنیانی جدید پی افکند. به لحاظ فرمی، ژانرهای جدیدی همچون نمایش‌نامه را معرفی کرد و به کار برد و به لحاظ محتوایی هم مفاهیم و مضامینی را طرح کردند که در ادبیات کهن سابقه نداشت. دامنه فعالیت‌های وی شامل ایران، آذربایجان قفقاز و ترکیه بود و در موضوع طرح و تبیین اندیشه‌ی مدرن در بین متفکران منطقه فضل تقدم دارد.

تحول‌خواهی و تجددگرایی، هر چند از مدت‌ها پیش در جامعه مطرح بود و مسائل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی گوناگونی را سبب شده بود اما هنوز هم از واقعیات مهم جامعه است و در بسیاری از مباحث و روندهای عمومی جامعه مطرح است. با وجود اینکه شاید بیش از دو قرن از طرح جدی این بحث در جامعه می‌گذرد، باز تازگی و اهمیت دارد؛ چرا که موضوعات و دلمشغولی‌های اساسی آن همچون نوع حکومت، حقوق فردی و گروهی شهروندان، حقوق زنان، نسبت دین و دولت، قانون، بازانديشي در دین، سیستم آموزشی، مفهوم ملت یا ملیت و ... هنوز هم مهم‌ترین مسائل جامعه است.

مطالعه و شناخت روند طرح و تکوین این گرایش در جامعه و بالاخص پیدایش آن و نخستین بارقه‌های آن می‌تواند دو فایده داشته باشد: نخست اینکه یک دوره‌ی تاریخی ویژه را بهتر بشناسیم و دوم اینکه درک بهتری از وضعیت فعلی آن داشته باشیم. از سویی دیگر پژوهش جامعه‌شناختی چندانی بر روی این موضوع در آثار ادبی انجام نشده است و همین خلل، اهمیت پژوهش جامعه‌شناختی بر روی آثار ادبی را بالا می‌برد و آن را ضروری می‌کند.

در منابع فارسی جدی‌ترین کار پیرامون آثار آخوندزاده، کتاب «فریدون آدمیت» با عنوان «اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده» است. در این کتاب، مجموعه آثار وی مورد بررسی قرار گرفته است. در این کتاب بیشتر نوشته‌های غیر داستانی آخوندزاده مورد تحلیل قرار گرفته است و نه آثار داستانی و نمایش‌نامه‌ها؛ با این حال برای آشنایی با افکار وی که در آثار داستانی نیز نمود دارد، مفید است. کتاب دیگری که به تحلیل آثار آخوندزاده پرداخته است، «سراغاز نواندیشی

معاصر» نوشته‌ی «مقصود فراستخواه» است. البته منبع اصلی بخش مربوط به آخوندزاده در این کتاب، همان کار آدمیت است که پیشتر ذکر شد و به تبع آن باز آثار ادبی و داستانی آخوندزاده کمتر مورد توجه قرار گرفته است. از کتاب‌هایی هم که به زبان انگلیسی نوشته شده و در آنها به آثار آخوندزاده اشاره شده است، می‌توان «آذربایجان و روسیه» نوشته‌ی «تادیوش سویتوخوفسکی»، «ابعاد پنهان ادیبان آذربایجانی در دوره‌ی شوروی» نوشته‌ی «ملیحس.تایلر» و «ادبیات آذری و فارسی در آذربایجان ایران در سده‌ی بیستم» نوشته‌ی «سکینه برنجیان» را نام برد. فریدون کؤچرلی نیز در کتاب «آذربایجان ادبیات تاریخی ماتریال‌لاری» آثار و زمینه‌های فکری آخوندزاده را مورد بررسی قرار داده است.

بعد از این توضیح مختصر، باید گفت که، در پژوهش حاضر، در صدد آنیم که پاسخ پرسش‌های زیر را بدانیم:

۱- زمینه‌ها و شرایط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ظهور گفتمان تحول‌خواهی در دوره‌ی مورد بحث چه بوده است؟

۲- گفتمان تحول‌خواهی در آثار میرزا فتحعلی آخوندزاده، چه مؤلفه‌ها و ابعادی دارد؟

۲- مبانی نظری تحقیق

در جامعه‌شناسی ادبیات، برای تبیین نسبت و رابطه بین «جامعه» و «اثر ادبی» سه رویکرد عمده مطرح شده است. این سه رویکرد، «بازتاب»، «شکل‌دهی» و «اثر به مثابه نهاد اجتماعی» اند. در رویکرد نخست، یعنی رویکرد بازتاب، اثر هنری همچون آینه‌ای فرض می‌شود که واقعیات اجتماعی جامعه‌ای را که اثر در آن خلق شده، منعکس می‌کند و می‌نمایاند. در رویکرد دوم، یعنی رویکرد شکل‌دهی، جهت رابطه معکوس است و به اثرات اثر ادبی بر جامعه می‌پردازد و در سومین رویکرد همان‌گونه که از نامش پیداست اثر ادبی همچون یک نهاد اجتماعی لحاظ می‌شود.

سنت عمده و جریان غالب در جامعه‌شناسی ادبیات رویکرد بازتاب است که خود از چندین نظریه تشکیل شده است. برخی از این نظریات به محتوای اثر ادبی اولویت قائل اند و آن را مورد مطالعه قرار می‌دهند و برخی نظریات به فرم و ساختار اثر توجه می‌کنند. مهم‌ترین و شناخته‌شده‌ترین نظریه در جامعه‌شناسی ادبیات که نظریه‌ی «ساختارگرایی تکوینی» لوسین گلدمن است به دسته‌ی دوم تعلق دارد و در واقع پیشرو این دسته از نظریه‌ها است.

در هر دو گروه از نظریه‌ها، چه آنانی که به محتوا اولویت قائل اند و چه آنانی که به فرم و ساختار، با دو سطح از تفسیر

و آثار آخوندزاده، سپس به توصیف آثار غیر نمایشی و در انتها به تحلیل آثار نمایشی وی می‌پردازیم.

۱-۴- زمینه‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی تکوین افکار و آثار

افکار و آثار آخوندزاده عکس‌العملی سلبی و ایجابی به دو مورد است؛ نخست محیط اجتماعی که در آن نشو و نما داشته است و دیگری تحولات فکری که نخبگانی همچون او با آن مواجه بودند.

جامعه‌ای که وی در آن می‌زیست، جامعه‌ای بود که به سرعت داشت از ساختار سنتی و قبیله‌ای به ساختار شهری و با اقتصاد سرمایه‌ای دگرگون می‌شد. علاوه بر این تغییرات اجتماعی و فرهنگی، آخوندزاده میراث‌دار جریان‌های فکری بود که در بین ملل امپراتوری روسیه رواج پیدا کرده بود؛ از جریان‌های مدرنیست بین نخبگان روسی تا عکس‌العمل‌ها بدان جریان در بین ملل شرقی و مسلمان امپراتوری روسیه تزاری.

آخوندزاده به فاصله‌ی کمی قبل از جنگ‌های ایران و روسیه و سلطه‌ی روسیه بر بخش شمالی آذربایجان در خانات شکی دنیا آمده بود و حیات وی منطبق بر تحولات آن منطقه در دوره جدا شدن از ایران قاجاری و پیوستن به روسیه تزاری بود. بنابراین مطالعه‌ی هر دو مرحله برای شناخت زمینه‌های تکوین افکار و آثار وی مفید است.

ایران در قرن ۱۹ جامعه‌ای عمدتاً روستایی و قبیله‌ای است و مشخصه‌ی مهمی که وجود دارد این است که در این دوره اغلب روستاها، شهرها، و قبایل کاملاً جدا افتاده و از لحاظ اقتصادی مستقل هستند [۱۰].

این جدایی و استقلال نسبی اقتصادی با تفاوت‌های اجتماعی نیز تشدید می‌شد. علاوه بر وجود نظام ایلی و قبیله‌ای، نظامی از تقسیم بندی‌های عقیدتی، که گویا منشا و تفاوت‌هایشان هم چندان برای پیروانشان روشن نبود، جامعه‌را شکل می‌داد. این تقسیم‌بندی‌ها به لحاظ فضایی، در ساختار محله‌ای شهرها یا روستاها نمود داشت. در شهرها و روستاها و ایل‌ها، سمت‌ها و منزلت‌هایی چون خوانین، اعیان، تیولداران، مالکان، علما، روسای ایلات، کدخداها، کلانترها، لوطی‌ها و ... نظامی از سلسله مراتب را سامان می‌دادند. این سمت‌ها و مقام‌ها در محدود بودن سازمان‌های دولتی به اداره امور جامعه می‌پرداختند.

آبراهامیان درباره ساختار طبقاتی ایران در اوایل قرن نوزدهم می‌نویسد: «در کل، مردم به چهار طبقه عمده تقسیم می‌شدند. یکم، طبقه ملوک الطوائف شامل نخبگان مرکزی و محلی.

سروکار داریم. نخست با سطح خرد مواجه می‌شویم که همان متن است و با تکنیک‌های مختلفی که در اختیار داریم سعی می‌کنیم معانی درونی آن سطح را استخراج کنیم. سطح دوم یا سطح کلان، همان جامعه است که محقق معانی کشف شده از سطح نخست را به آن مربوط می‌کند.

تحقیق حاضر، بدون اینکه تأکیدی روی نام یک نظریه‌ی خاص یا نظریه‌پرداز خاص داشته‌باشد، «رویکرد بازتاب» را به کار گرفته است. همانطور که گفته شد رویکرد بازتاب خود دو شاخه دارد که یکی به محتوا و مضمون و دیگری به فرم و ساختار می‌پردازد. تحقیق حاضر به شاخه نخست تعلق دارد و محتوای آثار ادبی را مورد بررسی قرار داد.

۳- روش‌شناسی

تحقیق حاضر یک تحقیقی توصیفی - تحلیلی است و با توجه به چارچوب نظری که مبتنی بر رویکرد بازتاب و مشخصاً بررسی محتوای آثار ادبی است، استفاده از روش کیفی ضرورت پیدا می‌کند. همانطور که گفته شد تمرکز این پژوهش مطالعه روی مضمون و محتوای آثار ادبی خواهد بود و از این روی روش تحلیل محتوا برگزیده شده است.

روش تحلیل محتوا مبتنی بر کدگذاری یا همان رمزگذاری است. کدگذاری از گذشته‌ی نامعلوم کاربرد وسیعی در علوم مختلف و نیز زندگی روزمره داشته است. در کل، کدگذاری را می‌توان انتقال داده‌ها از قالبی به قالبی دیگر دانست. گاه داده‌ها به شکل یک عدد کدگذاری می‌شوند و گاه به شکل واژگان یا نمادها. در تحلیل محتوای کیفی با رویکرد استقرایی، هدف کدگذاری، تبدیل داده‌ها به مفاهیم است. در گام بعد نیز مفاهیم با توجه به شباهت‌ها و تفاوت‌هایشان باهم، مقوله‌بندی می‌شوند. در واقع مقولات، گروهی از مفاهیم‌اند که در کنار هم قرار گرفته‌اند.

در مورد ابزار گردآوری و تحلیل داده‌ها باید گفت که همانطور که پیشتر توضیح داده‌شد، داده‌ها از قبل موجود و نیاز به گردآوری نیست اما برای تحلیل داده‌ها از ابزار «کدینگ» یا همان «کدگذاری» استفاده می‌شود. برای اینکار ابتدا برنامه‌ی کدگذاری تدوین و بر اساس آن برنامه، داده‌ها رمزگذاری یا کدگذاری می‌شود.

برای توصیف نیز که مبتنی بر روش کتابخانه‌ای است، از «فیش‌برداری» استفاده می‌شود.

۴- یافته‌های تحقیق

در این قسمت از مقاله، در سه بخش، نخست به زمینه‌های اجتماعی اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی تکوین افکار

نظام طبقاتی، مقام خان قرار داشت. در سطح پایین‌تر بیگ‌ها قرار داشتند. مقام بیگ‌ها هم می‌توانست ارثی باشد و هم ممکن بود از جانب خان به یک فرد از طبقات پایین اعطا شود. بنابراین این مقام فرصتی بود برای تحرک طبقاتی عمودی صعودی.

اولین گام روس‌ها برای اجرای سیاست‌های امپریالیستی خود تابع کردن خان‌ها بود. خان‌ها حتی از پیش از حضور روس‌ها در منطقه به دنبال کسب استقلال بودند و بعد از مرگ نادرشاه تا زمان برآمدن آقا محمدخان قاجار هم عملاً مستقل بودند. به عنوان نمونه خان‌نشین قره‌باغ که مهم‌ترین و قوی‌ترین‌شان بود در این دوره یک دولت باثبات و قوی بود و پیشرفت‌های چشمگیری داشت و شهر شوشا که مرکز این دولت بود به یک کانون مهم در فرهنگ و ادبیات تبدیل شده بود.

با تهاجم روس‌ها به آذربایجان همین تمایل به استقلال در بین برخی از خان‌های منطقه تداوم پیدا کرد و این خان‌ها در مقابل سلطه‌ی روس‌ها مقاومت می‌کردند و راه مبارزه مسلحانه را برمی‌گزیدند. اما برخی دیگر از خان‌ها بدون مقاومت تابع روس‌ها می‌شدند و گروه سوم نیز راهی میانه را برگزیده بودند. با وجود این کشمکش‌ها در سال‌های ابتدایی، در نهایت روس‌ها سلطه‌ی سیاسی کامل بر آذربایجان اعمال کردند. با سلطه‌ی کامل روسیه بر منطقه و برقراری کامل نظام تزاری و سرکوب جنبش‌های مقاومت، دولت تزاری دست به اصلاحاتی در حوزه‌های اتنیک، دینی، سیاسی و انضباطی (تقسیمات کشوری) زد. در کل شاید بشود سیاست کلی روس‌ها را در این دوره با اصطلاح «ریاکارانه» توصیف کرد؛ زیرا همان‌طور که قبلاً نیز شرح داده شده بود، در عین اینکه روس‌ها در بلند مدت دنبال این بودند که ملت‌های تحت استعمار خود را در فرهنگ و هویت روسی آسیمیله کنند؛ اما این سیاست را به شکل غیر ملموس و بدون تحریک کردن و بدون اجبار مشخص و بدون تعجیل پیش می‌بردند. در این زمان روس‌ها با پرهیز از به کار بردن نام‌های «ترک» و «آذربایجان» نام‌های «تاتار» و «قفقاز» را استفاده می‌کردند و ترویج می‌دادند.

از جمله اصلاحاتی که روس‌ها با هدف تابع کردن آذربایجانی‌ها پیاده کردند، گرفتن قدرت از خان‌ها و سپردن آن به نیروهای غیر ترک و غیر مسلمان بود. همچنین تقسیمات کشوری را تغییر دادند و دست به جابه‌جایی جمعیت و تغییر ترکیب قومی منطقه زدند. در این دوره امور دولتی صرفاً به دست بازرسان و مأموران روس سپرده می‌شد و این امور اداری به زبان روسی انجام می‌شد. البته مأموران دولتی تنها ابزار روس‌ها برای اعمال سلطه و کنترل نبود. آنها برای این منظور،

نخبگان مرکزی عبارت بود از سلسله قاجار، شاهزادگان، درباریان، تیولداران مستوفیان، وزرا، فرمانفرمایان و مقامات لقب دار، مثل السلطنه‌ها، الدوله‌ها، الملک‌ها، و الممالک‌ها. نخبگان محلی متشکل بود از اعیان، اشراف، خوانین و میرزاهای موروثی لقب‌دار و معمولاً متمول. افراد نزدیک به طبقه بالا هم عبارت بودند از اندک مقامات مذهبی منصوب دولت مانند امام جمعه، شیخ الاسلام‌ها و قضات دادگاه‌های محلی. این نخبگان مرکزی و محلی بعدها به آریستوکراسی، بزرگان، هیئت حاکمه و طبقه حاکمه معروف شدند.

دومین طبقه عمده، طبقه متوسط مرفه متشکل از تجار و پیشه‌وران بود. از آنجا که نیازهای مالی مساجد، بازار، مکتب‌ها مدارس و تکایا و سایر موقوفات را بسیاری از بازاریان، بازرگانان و پیشه‌وران تأمین می‌کردند، این طبقه متوسط تجاری پیوندهای محکمی با علما و عاظم، آخوندها، طلاب، ملاها و حتی مجتهدان داشت. این همبستگی اغلب از طریق ازدواج تقویت میشد و بیشتر سادات، حجج اسلام و حتی آیت‌الله‌ها با تجار بازار پیوند فامیلی داشتند.

سومین طبقه نیز مزدبگیران شهری، به ویژه صنعت‌گران اجیر، شاگردان، کارگران مزدور، باربران، عمله‌ها و کارگران ساختمانی را در بر می‌گرفت. چهارمین طبقه عمده هم از رعایا، ایلات و دهقانان تشکیل می‌شد [۱۰].

تصویر فوق شمایی کلی از ساختار اجتماعی ایران قرن ۱۹ ترسیم می‌کند اما برای شناخت بهتر و دقیق‌تر زیست جهان خاص آخوندزاده باید مستقیماً به جامعه‌ای که او زیسته تمرکز کنیم.

اشغال بخش شمالی آذربایجان به دست روس‌ها، مسیر حوادث و تحولات را در بخش‌های شمالی و جنوبی آذربایجان از هم جدا کرد. هرچند در ابتدا، تا چند دهه این جدایی خیلی بنیادین و شدید نبود و به این علت که رفت و آمد و مراوده بین مردم عادی در سوی رود ارس کماکان برقرار بود تحولات هر یک در دیگری نیز اثر گذار بود و شاید بشود گفت جدایی قاطع و سفت و سختی اتفاق نیفتاده بود. با این حال در قسمت شمالی آذربایجان که تحت استیلای روس‌ها بود، تحولات با سرعت و دامنه‌ی بیشتری اتفاق می‌افتاد، چرا که یک دولت غربی با تمدنی اروپایی بر آن حکم می‌راند و این قسمت تحت تأثیر شدید امواج افکار و ایده‌های جدید غربی بود.

در آغاز اشغال آذربایجان از سوی روس‌ها، این منطقه از چندین خان‌نشین مستقل شکل گرفته بود که در رأس آن

به «غرب‌چی»‌ها بود که آنها هم در نقطه مقابل گروه نخست قرار داشتند و معتقد به کسب تفکر و تمدن غربی بودند. جریان سوم هم «اصلاحات‌چی»‌های معتدل بودند. این جریان هم که از سنتز دو جریان قبلی بوجود می‌آمد راه میانه را برگزیده بود. البته این رویکردها مختص به آذربایجان نبود و از قرن نوزدهم تا به امروز، در هرکجای شرق بالخصوص در شرق اسلامی که تحت تاثیر امواج استعمار غرب یا مدرنیته بود، این گرایش‌ها دیده می‌شود. گفتنی است که جریان سوم در دنیای اسلام نماینده‌های مهمی داشت همچون شخصیت‌هایی مثل محمد عبود، محمد اقبال و جمال الدین افغانی یا اسدآبادی. این افراد ضمن اینکه معتقد به بنیان‌های تغییر ناپذیر اسلام بودند به کسب و استفاده از نائلت‌های علمی و تکنیکی غرب نیز معتقد بودند البته مشروط به اینکه با اصول اخلاقی و معنوی اسلام هماهنگ باشد. از جمله این دستاوردهای غربی که این افراد خواهان کسب آن بودند، قانون اساسی، پارلمان و عدالت اجتماعی را می‌توان نام برد. گفتنی است در امپراتوری تزاری نیز این جریان تلفیق‌گرا در بین ملل مسلمان امپراتوری شکل گرفته بود و حرکت مهم و قوی‌ای به نام «معارف‌گرایی» ایجاد شده بود که تأثیر زیادی در حیاط عمومی این ملل داشت.

معارف‌گرایی جریانی است که می‌شود آن را معادلی برای جنبش «روشن اندیشی» دانست که پیشتر اروپا را به شکل ریشه‌ای دگرگون کرده بود و عقل را در مرکز معرفت بشر نشانده بود. حال امواج روشن اندیشی به ملل مسلمان شرقی رسیده بود و در تعامل با ویژگی‌ها و مؤلفه‌های خاص این جوامع به شکل حرکت معارف‌گرایی خود را نشان می‌داد. در آذربایجان نیز همین تأملات و گرایش‌ها در سال‌های بعد از اشغال توسط روسیه دیده می‌شود. جریان «معارف‌چی»‌ها صدای همین رویکرد سوم در آذربایجان است که تأثیر بسیار مهمی در تحولات فکری و فرهنگی و ادبی آذربایجان داشت. در اینجا نگاه دقیق‌تری به این جریان اجتماعی و فکری خواهیم انداخت.

در آذربایجان، فکر اجتماعی - فلسفی در اواخر قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم انعکاسی از شرایط اجتماعی و تضادهای داخلی آن بود. این تضادها و واقعیات اجتماعی را شاید بشود در چندین محور کلی قرار داد:

- ۱ - خان‌ها و خان‌نشین‌ها استقلال خود را از دست می‌دادند.
- ۲ - منطقه صحنه‌ی رقابت بین دولت‌ها ایران و روسیه بود.
- ۳ - حرکات مردمی علیه قدرتهای خارجی و نظام فئودالی شکل می‌گرفت.

طبقه‌ی روشنفکران وابسته و نیز طبقه‌ی روحانیون وابسته را نیز سازماندهی کرده بودند. در این دوره هرچند کنترل کامل و همه جانبه روس‌ها برقرار شده است اما هنوز قیام‌هایی نیز با ماهیت ملی و دینی و طبقاتی علیه روس‌ها اتفاق می‌افتد؛ از جمله این قیام‌ها می‌توان به حرکات «حاجی مورتوز»، «مهبالی ممد حسن اوغلو»، «مشدی اوسوب مورشود اوغلو»، «کربلایی کریم‌شاه اوغلو»، «دلی علی»، «مشدی مجید»، «شیخ‌زاده بدل»، «قاجاق کرم»، «قاجاق نبی» و ... اشاره کرد [۵۵].

روس‌ها سیاست‌های استعماری‌شان را از روستاها آغاز کرده بودند؛ اما از سال‌های ۱۸۷۰ - ۱۸۶۰ آن را به شهرها نیز تسری دادند؛ بالخصوص محاکم از جمله نهادهای اصلی اجرای سیاست‌هایشان شد. در این دوره در شهرها شاهد توسعه‌ی مناسبات سرمایه‌دارانه و رشد صنعت نفت، بورژوازی ملی و رشد در بخش صنایع سبک و نقلیات هستیم. همزمان با عصیان‌های ملی، بورژوازی ملی نیز در حال رشد بود و به تبع آن مطبوعات ملی و تأثر ملی نمودهای مرحله‌ی جدیدی از حرکات استقلال طلبانه بود که در لافاه ارائه می‌شد. حتی برخی از محققین نشر روزنامه «اکینچی» زردابی را مبدأ مجادله‌ی آزادی ملی می‌دانند و برخی دیگر اثر «مکتوبات کمال الدوله» آخوندزاده را که مورد اخیر چندان قانع کننده نیست.

همانطور که اشاره شد، از سال‌های ۱۸۷۰ سیاست‌ها و مداخلات روس‌ها در شهرها نیز جریان داشت و اگر مقاومت‌ها علنی و مسلحانه مربوط به نواحی روستایی بود در شهرها نیز نوعی مقاومت با استفاده از ادبیات ملی و دیگر فرم‌های در جریان بود؛ خصوصاً نشر «اکینچی» که محتوای ملی و دینی داشت در این حرکت بسیار اهمیت دارد.

سیاست روس‌ها در این دوره از دو طریق در شکل‌گیری حس ملی در میان ترک‌ها عمل کرد. نخست به لحاظ سلبی عکس العمل مردم را برانگیخته بود و دوم به لحاظ ایجابی با تضعیف نظام فئودالی، با ویژگی پراکنده‌گی‌اش، و جانشینی آن با یک نظام واحد اقتصادی که راه را برای وحدت ارضی، فرهنگی و هویتی باز کرد.

با مطالعه‌ی این دوره می‌بینیم که در ساختار و موقعیت جدید، آذربایجانی‌ها مجبور شدند نسبت فرهنگی و هویتی خود را با روس‌ها و اوضاع جدید مشخص و تعریف بکنند. در این دوره، سه گرایش عمده در مواجهه با روس‌ها دیده می‌شود. گرایش نخست موسوم به «عنعنه‌چی» بود. این افراد به دنبال حفظ تام و تمام سنت‌های پیش از اشغال بودند. گرایش دوم مربوط

۴ - مثل هر جای دیگر در دنیای شرق، تضادی بین شیوه‌ی زیست سنتی و مدرن، که داشت رواج پیدا می‌کرد، در جریان بود.

۵ - نظام اقتصادی در حال گذار از نظام فئودالی به شکلی از نظام بورژوازی بود. این فرایند خصوصاً در شهرهای بزرگ دامنه‌ی بیشتری داشت.

۶ - پراکندگی عصر خان‌ها در حال تبدیل به نوعی وحدت اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ناشی از نظام دولتی متمرکز و رواج اقتصاد بازار بود.

در این اوضاع و موقعیت اجتماعی، همان طور که اشاره شد، سه گرایش فکری بوجود آمده بود. گرایش نخست که ماهیتی محافظه‌کارانه داشت، سعی می‌کرد عرف و سنت‌های حاکم در جامعه را در مقابل امواج جدید حفظ کند و تأکیدش بر ویژگی‌های ملی و حفظ آنها بود. تأثیر شدید احکام و الهیات اسلامی نیز در این مقطع دیده می‌شود. اما در مقابل، گرایش دوم خواهان عبور از سنت‌ها و نزدیکی به فضای معنوی روسی، دنیوی شدن تحصیل و معارف و آشنایی با نمایندگان فکری اروپایی از طریق روس‌ها بود؛ و اما از سنتز بین این دو سر طیف، جریان سوومی نیز شکل گرفت که در واقع محصول تضاد بین ویژگی‌های فئودالیسم و سرمایه‌داری روبه‌رشد بود.

علاوه بر تاکتیک‌های اشاره شده که معارف‌گرایان به کار می‌بردند، مضامین مطرح شده در این حرکت هم شایان توجه است: گرایش به ایده‌های علمی در حوزه‌های مختلف در زیست‌شناسی و طب تا کیهان‌شناسی و نظریات داروین و انیشتین و ایده‌ی وحدت مادی کائنات از جمله مضامین مطرح شده است. این مطالب طبیعت‌شناسانه در نشریاتی همچون «اکینچی»، «فیوضات» و «شلاله» منتشر می‌شدند. بوضوح در این دوره نگاه طبیعت‌گرایانه و مادی‌گرایانه در حال گسترش بود و به تبع آن، نگاه‌های انفسی و دینی رو به کاهش.

این رویکرد سوومی که خود را در قالب جریان «معارف‌گرایی» نشان داد، به جهالت، موهومات و تحکم معترض بود و آزادی تحصیل، برابری حقوقی و دیگر پرنسیب‌های مترقی را تبلیغ می‌کرد. معارف‌گرایی معتقد بود که ظلم و مشکلات با معارف‌یابی مردم، از حاکم تا رعیت، قابل حل است و علیه ویژگی‌های جامعه‌ی خود یعنی مطلقیت و فاناتیسم دینی موضع می‌گرفت و اعلام می‌کرد که با غنای علم و ذکا و نو شدنشان در جامعه، امکان نو شدن اجتماعی و سیاسی جامعه نیز وجود دارد.

در کنار معارف‌گرایی، حرکت دیگری نیز در این دوره وجود دارد که هرچند اشتراکاتی با معارف‌گرایی دارد اما به خاطر برخی افتراق‌ها می‌توان به آن جداگانه اشاره کرد. این جریان نیز استقلال، دموکراتیک شدن و وابسته‌نبودن را با سه گرایش ترک‌گرایی، اسلام‌گرایی و معاصر گرایی ممکن می‌دانست و به ارزش‌های ملی مترقی باور داشت. مهمترین شخصیت‌های این گرایش نیز محمد امین رسول زاده، آقایی، حسین‌زاده، توپچوباش‌اف و وزیراف بودند.

با نگاهی به جریان معارف‌گرایی دو مرحله‌ی کلی را در سیر تحول آن می‌توان تشخیص داد: نخستین مرحله مربوط به قرن نوزدهم است که هنوز نظام ارباب رعیتی چیرگی دارد و معارف‌گرایی نیز دنبال اصلاح امور اداره جامعه با اصول این نظام و انسانی‌تر کردن این نظام است. در این مرحله، مبارزه با فاناتیسم دینی، موهومات و جهالت از برنامه‌های اصلی این نحله است. از شخصیت‌های مهم معارف‌گرایی در این مرحله می‌توان به اشخاصی چون: باکی خانوف، آخوندزاده، قوتقاشینلی، زردابی، وزیراف و ذاکیر اشاره کرد. دومین مرحله نیز مربوط به اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم است. معارف‌گرایی در این مرحله رادیکال‌تر و انقلابی‌تر می‌شود و باور به روش‌ها

با نگاه کلی به جریان معارف‌گرایی می‌بینیم که شاید شناخته‌شده‌ترین و مهم‌ترین شخصیت این جریان «میرزا فتحعلی آخوندزاده» باشد. بنابراین شناخت وی برای آشنایی با جریان معارف‌گرایی ضروری است. چون بخش بعدی تحقیق مشخصاً به وی اختصاص دارد توضیح کامل‌تر را به آن بخش موکول می‌کنیم.

با نگاهی به جریان معارف‌گرایی دو مرحله‌ی کلی را در سیر تحول آن می‌توان تشخیص داد: نخستین مرحله مربوط به قرن نوزدهم است که هنوز نظام ارباب رعیتی چیرگی دارد و معارف‌گرایی نیز دنبال اصلاح امور اداره جامعه با اصول این نظام و انسانی‌تر کردن این نظام است. در این مرحله، مبارزه با فاناتیسم دینی، موهومات و جهالت از برنامه‌های اصلی این نحله است. از شخصیت‌های مهم معارف‌گرایی در این مرحله می‌توان به اشخاصی چون: باکی خانوف، آخوندزاده، قوتقاشینلی، زردابی، وزیراف و ذاکیر اشاره کرد. دومین مرحله نیز مربوط به اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم است. معارف‌گرایی در این مرحله رادیکال‌تر و انقلابی‌تر می‌شود و باور به روش‌ها

آخوندزاده که در شرف ورود به سلک روحانیت بود، تحت تأثیر میرزا شفیع واضح از تحصیل علوم دینی منصرف شد و به عنوان مترجم زبان‌های شرقی وارد دولت شد و تا آخر عمر در همین کسوت در تفلیس ماند. وی در محیط تفلیس با مدنیت و فرهنگ روسی و اروپایی آشنا شد و با روشنفکران انقلابی و

تنفر دارد. اما طبایع به خواندن کریتیکا حریص است [۱۵].»
پس نخستین جلوه‌ی گرایش آخوندزاده به مدرنیته، «نقادی»
وی است.

آخوندزاده که فعالیتش را به عنوان مترجم برای حاکم روسی
قفقاز در تفلیس آغاز کرد و در ادامه مقام نظامی نیز از دولت
تزار دریافت کرد، بانی مدرنیسم و عنعنه‌های مدرن دموکراتیک
و لیبرالیسم در شرق اسلامی به شمار می‌آید؛ او نخستین
معرفی‌کننده مفاهیم جدید چون «پارلمان»، «دموکراتیا»،
«سیویلیزسیون» و ... در منطقه است و نیز پیشگام تأکید به
پیاپی شدن ارزش‌های غربی در کشورهای اسلامی شرق.

برخی معتقدند رویکرد ایجابی افراطی وی به غرب‌گرایی و
ایران‌گرایی می‌تواند علت نقد رادیکال او به اسلام باشد. ضمناً
همین ناظران نوعی دوگانگی در آثار وی مشاهده می‌کنند، از
یک سو شرق - اسلام - ترک قرار دارد و در سوی دیگر غرب
- روس - فارس، و آخوندزاده نگاه منفی شدید به موارد
نخست و با همان شدت نگاه مثبت به موارد بعدی دارد. در
آثار نمایشی او شخصیت‌های ترک و آذربایجانی در قالب
تیپ‌های عوام، نادان و حيله‌گر به تصویر کشیده می‌شود [۱۵].
ضمناً همانطور که گفته شد او پیشگام ایده‌ی اصلاح و تغییر
خط در منطقه نیز است. او ابتدا پیشنهاد اصلاح خط عربی را
به مقامات عثمانی و ایران داد و بعد از شنیدن جواب منفی به
صرافت تغییر خط به لاتین افتاد. از دیگر مؤلفه‌های مهم کار
وی مفهوم «ملت» است؛ او این مفهوم را نه در معنای دینی
آن بلکه همانند متفکران غربی در معنای سیاسی بکار برد؛
یعنی به معنای تعصب به وطن و دولت.

اصلاح و تغییر خط

آخوندزاده بعد از نگارش نمایش‌نامه‌ها، پروژه‌ای را شروع کرد
که سال‌های سال او را مشغول کرد و از هیچ تلاشی برای
تحقق آن دریغ نکرد. به عثمانی سفر کرد و با دولت‌مردان و
متفکران آنجا دیدار کرد و در این رابطه با افراد زیادی مکاتبه
داشت.

برای آخوندزاده، نشر معارف و آموزش همگانی پیش‌شرط
ترقی است و خط فعلی مانع اصلی آموزش همگانی. وی باور
دارد که خط فعلی بقدری مشکل و پیچیده است که بیشتر
کودکان از مدرسه فراری می‌شوند و هرگز دوباره بر نمی‌گردند
و کسانی هم که درس می‌خوانند چند سال از عمرشان فقط
برای یادگرفتن خواندن و نوشتن هدر می‌شود.

حساسیت شدید وی در این موضوع، شاید امروزه برای ما
عجیب و ناموجه باشد؛ با این حال، وی کوشش زیادی برای این
کار کرد. هر چند به هدفش نرسید ولی در عثمانی به ایده‌ی

مترقی دوست بود. او خلاقیتش را با شعر شروع کرد؛ تخلصش
در شاعری «صبحی» بود.

در ۱۸۵۷ داستان «آلدانمیش کواکب» به معنی ستارگان
فریب خورده را علیه دسپوتیسم (استبداد) شاه نوشت. او با
نمایش‌نامه‌های پایه‌های ادبیات بدیعی و نمایش رئالیستی را
گذاشت. در ادامه از نیمه‌ی دهه پنجاه قرن نوزده با ایده‌ی
اصلاح و تغییر خط درگیر بود.

عقاید فلسفی آخوندزاده متأثر از اسپینوزا، هولباخ و فویرباخ و
نیز فلاسفه‌ی قرن هجده فرانسه و متفکران انقلابی -
دموکراتیک روسیه است. برای او اساس معنویت در علم،
تحصیل، عقل و پیشرفت مدنی (فرهنگی) توده است و بنابراین
معارف‌گرایان فرانسه را سلف خود می‌دانست؛ افرادی همچون
ولتر و مونتسکیو.

بدیعی بودن کار آخوندزاده در این است که در شرایط حکمرانی
دین و ایده‌الیسم، ماتریالیسم فلسفی را علم کرد و علیه
دسپوتیسم و فاناتیسم و برای دموکراسی و برابری حقوقی
مبارزه کرد.

۲-۴- توصیف آثار و فعالیت‌های غیر نمایشی میرزا فتحعلی آخوندزاده‌ها

کار آخوند زاده را می‌توان به سه دوره تقسیم کرد.
دوره‌ی نخست داستان‌نویسی انتقادی است که با استفاده از
داستان‌ها و نمایش‌نامه‌های اوضاع فرهنگی و اجتماعی
جامعه‌ی معاصرش را به نقد می‌کشد. دوره‌ی دوم تلاشی است
برای اصلاح خط، چرا که معتقد است خط عربی فعلی آموزش
عمومی را مشکل کرده است. و دوره‌ی سوم هم دوره مقالات
سیاسی، فلسفی، اجتماعی، دینی و تاریخی است که در آن
سعی در معرفی و نشر عقاید خود کرده است [۱۶].

دوره‌ی نویسندگی داستان و نمایش‌نامه، از منظری مهم‌ترین
دوره‌ی کاری وی است؛ چرا که گونه‌ی ادبی جدیدی را به
شرقیان معرفی می‌کند؛ بنابراین لقب «مولیر شرق» و یا
«گوگول قفقاز» گرفت. نمایش‌نامه و داستان از این روی برای
آخوندزاده مهم است که با آن می‌تواند دست به «کریتیکا»
بزند که هدف اصلی وی بود.

آخوندزاده «کریتیکا» را اینگونه معرفی می‌کند: «کریتیکا
بی‌عیب‌گیری و بی‌سرزنش و بی‌استهزا و بی‌تمسخر نوشته
نمی‌شود. مکتوبات کمال الدوله کریتیکاست، مواعظ و نصایح
نیست. حقی که نه به رسم کریتیکا، بلکه به رسم مواعظ و
نصیحت مشفقانه و پدرانه نوشته شود در طبایع بشریه بعد از
عادت انسان به بدکاری هرگز تأثیر نخواهد داشت. بلکه
طبیعت بشریه همیشه از خواندن و شنیدن مواعظ و نصایح

آخوندزاده پیش از متن اصلی در «مقدمه در توضیح واژگان جدید» نوزده اصطلاح را که برای مخاطبش ناآشناست معرفی می‌کند و شرح می‌دهد. می‌توان گفت کل حیات فکری و اجتماعی وی برای معرفی و تحقق این مفاهیم سپری شد و این واژگان خط فکری او را نشان می‌دهد.

این واژگان عبارت‌اند از: دیسپوت، سیویلیزاسیون، لیتراتور، فاناتیک، فیلسوف، روولسیون، پرورقه، پوئیزی، پاتریوت، شانژمان، پولیتیک، پروتستان تیسیم، لیبرال، الکتریسیست، پنزور، شارلاتان، پارلمان، پطرارق و ولتر، شیمی در این اثر ابتدا اوضاع بد زمانه با دوران باستانی ایران که به زعم وی سرشار از شوکت و سعادت بود مقایسه می‌شود و نتیجه می‌گیرد حمله‌ی اعراب به ایران عامل و باعث و بانی این زوال است. مصادیق مختلفی از تاریخ می‌آورد و اگر بخواهیم موضوع را خلاصه کنیم نابسامانی را در دو مؤلفه خلاصه می‌کند: شاه دیسپوت و فاناتیسم علما و راه حل را هم مهار این دو عامل می‌داند. شاه دیسپوت را برقراری پارلمان و قانون و سلطنت بر اساس قانون مهار می‌کند و فاناتیسم علما را هم پروتستان تیسیم در اسلام و یا به عبارتی اصلاح دین.

مقالات

آخوندزاده سال‌ها در پی تغییر و اصلاح خط بود اما موفق نشد. دوره‌ی دوم حیات فکری و اجتماعی او با ناکامی سپری شد. دوره سوم با مقالات او شناخته می‌شود. در این دوره افکار اجتماعی و فلسفی وی در قالب مقاله و به صریح‌ترین و مستقیم‌ترین شکل بیان می‌شود. تادیوش سویتوخوفسکی می‌نویسد: «آخوندزاده در آثار اخیرش مقاله، رساله و مهم‌تر از همه رساله‌ی فلسفی سه مکتوب از جایگاه خردورزی و روشنگری به شیوه‌ای که یادآور فلاسفه قرن هجدهم فرانسه بود به نقد اجتماعی تهاجمی روی آورد [۱۸]». این افکار، موضوعات متنوعی را شامل می‌شوند که نگاهی به مهم‌ترین آنها می‌کنیم:

کریتیکا (کریتیکا)

کریتیکا یا نقد برجسته‌ترین جنبه‌ی نویسنده‌ی آخوندزاده است. نقد برای وی رسالتی اجتماعی است برای تغییر امور و یکی از تفاوت‌های عمده‌ی جامعه‌ی غربی با جوامع اسلامی را رواج وعادی بودن آن در اولی و ناشناخته بودن آن در دومی می‌داند و قصدش ترویج آن است. وی در اهمیت نقد می‌نویسد: «به تجارب حکمای یورپا و براهین قطعیه به ثبوت رسیده است که قبایح و ذمائم را از طبیعت بشریه هیچ چیز قلع نمی‌کند مگر کریتیکا و استهزاء و تمسخر. اگر نصایح و مواعظ

تغییر خط و الفبا توجه و درمیان متفکران شایع شد. شاید این یکی از ریشه‌های تغییر خط از عربی به لاتین بعد از برقراری جمهوری باشد.

همان‌گونه که گفتیم او آموزش همگانی را مقدم بر سایر اصلاحات می‌دانست و معتقد بود تا مردم باسواد نباشند هیچ تغییر مفید و بادوامی اتفاق نمی‌افتد: «جمیع تنظیمات و تجدیدات خوب است ولی بناست و پای‌بست ندارد و بی‌دوام است، امر موقتی است. بعد از چند روز نسیا منسی خواهد شد. باید علوم و معارف فی‌مابین کل اصناف ملت از اعلی و ادنی، از وضع و شریف بلااستثناء عمومیت پذیرد، شبان و کشتکار و تاجر و عطار نیز آن استعداد را داشته باشند که وزرا دارند و جمیع ملت در جمیع تدابیر اولیای دولت شرکت داشته باشند [۱۲]».

به عقیده‌ی وی مانع اصلی این هدف، خط فعلی است که مشکل و پیچیده است و ملفوظ با مکتوب سازگار نیست. او برای اینکه موافقت علما را نیز جلب کند تاریخ دگرگونی خط عربی را یادآوری می‌شود و تأکید می‌کند که نخستین کتابت قرآن به خط «کوفی» بود و مدت‌ها بعد خط عربی از «کوفی» به «نسخ» عوض شده‌است؛ پس تغییر خط در اسلام سابقه دارد و منعی وجود ندارد که دوباره این اتفاق نیفتد.

گفتیم که آخوندزاده در این رابطه به هدفش نرسید. باقر مؤمنی در این باره می‌نویسد: «آخوندزاده، مایوس از تغییر الفباء، از اسلامبول به تغلیس باز می‌گردد ولی او آدمی نیست که از تلاش دست بردارد، و از این رو به کار اساسی‌تری می‌پردازد [۱۳]». این کار نگارش کتاب مکتوبات کمال‌الدوله است.

مکتوبات کمال‌الدوله

این اثر قالب ویژه‌ای دارد. موضوع در قالب سه نامه که شخصیتی خیالی به‌نام کمال‌الدوله از شاهزادگان گورکانی هند به دوستش جلال‌الدوله شاهزاده‌ی ایرانی نوشته است و پاسخ جلال‌الدوله به این نامه‌ها، طرح می‌شود.

این اثر را می‌توان نقشه‌ی راه آخوندزاده برای کل حیات فکری و اجتماعی‌اش دانست. کمال‌الدوله نماینده‌ی تفکر انتقادی و تجدد است و جلال‌الدوله نماینده‌ی تفکر محافظه‌کار و سنتی. در این نوشته انتقاداتی از جانب کمال‌الدوله به جامعه و فرهنگ سنتی وارد می‌شود و جلال‌الدوله هم به این انتقادات پاسخ می‌دهد اما آشکارا، نوشته‌ی طوری است که خواننده با کمال همدل است نه جلال و استدلال‌های جلال برای مخاطب قانع‌کننده نیست.

امر و نهی خودشان کرده‌اند ما را در این ماده هرگز اختیار مداخله نیست. پس ما در ماده‌ی حریت روحانیت بنده‌ی فرمان‌بردار اولیای دین بوده از نعمت آزادی محرومیم [۳۳]. همان‌طور که قبلاً نیز گفته شد، از منظر وی استبداد سیاسی (شاه دیسپوت) و استبداد دینی (فانائیزم علما) مهم‌ترین موانع تحقق لیبرالیسم و آزادی است و راه حلش برای مهار این دو عامل حاکمیت قانون و اصلاح دین و تفکیک دین از دولت است.

ناسیونالیسم

ناسیونالیسم یکی از مفاهیمی است که به لحاظ تاریخی با مدرنیته پیوند نزدیکی دارد. ملی‌گرایی یا ناسیونالیسم در قرن شانزدهم میلادی و از انگلستان آغاز شد [۵].

آخوندزاده را یکی از بانیان ناسیونالیسم ایرانی می‌دانند. شخصیت دیگر جلال‌الدین میرزا؛ شاهزاده‌ی قاجار است که با آخوندزاده دوستی داشت. تادیبوش سوتوخوافسکی در این باره می‌نویسد: «آثار فلسفی‌اش حاکی از عمق اشتغال خاطر او به هر چیز ایرانی چه خوب و چه بد است تا جایی که وی عظمت ایران پیش از اسلام را می‌ستاید و اعراب گرسنه و لخت و ... را به خاطر نابود کردن شاهنشاهی ساسانیان نکوهش می‌کند، یکی از پیشاهنگان ناسیونالیسم نوین ایرانی محسوب می‌شود [۱۰]». آخوندزاده بنای ناسیونالیسم ایرانی را بر دو ستون استوار کرد: باستان‌گرایی و عرب‌ستیزی. این گرایش در نسل بعدی روشنفکران نیز ادامه پیدا کرد. آدمیت در این باره توضیح می‌دهد: «شیفتگی میرزا فتحعلی به ایران باستان و انتقاد تند او از ایران اسلامی از لحاظ قیاس تاریخی سیاسی است که یکی عصر قدرت و عظمت بود، دیگری نمودار ضعف و نابسامانی مملکت. در عین اینکه عنصر تازی را تحقیر می‌کند، ایرانیان را مسئول شکست تاریخی خود می‌شناسد. و این واقع بینی تاریخی او را می‌رساند [۱۰]»

در کل ناسیونالیسم یکی از جدی‌ترین دلمشغولی‌های وی بود و این جنبه از کار او شاید بیشترین تأثیر را روی نسل بعد گذاشت اما در مثبت یا منفی بودن این تأثیر بحث‌ها و اختلاف نظر‌ها هنوز در جریان است.

با وجود این شیفتگی شدید آخوندزاده به ایران باستان و نقشش در تکوین ناسیونالیسم ایرانی، گرایشش انترناسیونالیستی نیز در او دیده می‌شود و فعالیت‌هایش را معطوف به اصلاح اوضاع فرهنگی و اجتماعی ملل منطقه کرده بود و به چند زبان می‌نوشت تا ملل مختلف، مخاطب آثارش باشد. او در این رابطه نوشته است: «متجاوز از سیصد میلیون نفر زیر یوغ عقب ماندگی و جهل بسر می‌برند و در باتلاق

مؤثر می‌شد گلستان و بوستان شیخ سعدی رحمت الله، من اوله الی آخره وعظ و نصیحت است. پس چرا اهل ایران در مدت ششصد سال هرگز ملتفت مواظ و نصایح او نمی‌باشند؟ ظلم و جور آنأ فأنأ در تزیاید است نه در تناقض» [۱۲] و معتقد است لحن نقد باید گزنده باشد تا مؤثر افتد: «کریتیکا بی‌عیب‌گیری و بی‌سرزنش و بی‌استهزا و بی‌تمسخر نوشته نمی‌شود. مکتوبات کمال الدوله کریتیکاست، مواظ و نصایح نیست. حقی که نه به رسم کریتیکا، بلکه به رسم موعظه و نصیحت مشفقانه و پدران نوشته شود در طبایع بشریه بعد از عادت انسان به بدکاری هرگز تأثیر نخواهد داشت. بلکه طبیعت بشریه همیشه از خواندن و شنیدن مواظ و نصایح تنفر دارد. اما طبایع به خواندن کریتیکا حریص است [۱۵].» او این شیوه را در بیشتر آثارش به کار می‌گیرد مخصوصاً در مکتوبات کمال‌الدوله این گزندگی بسیار بارز است. این گرایش در نویسندگی در مناطق شرقی و اسلامی بی‌سابقه است و خود نیز این را می‌داند و بابت همین از اندیشمندان و شعرا و نویسندگان سابق انتقاد می‌کند: «اگر من نیز نرم و ملایم و باپرده می‌نوشتم آنوقت تصنیف من نیز مثل تصنیف ملای رومی و شیخ محمود شبستری و عبدالرحمان جامی و سایر عرفای متقدمین ما می‌شد. از تصنیفات این اشخاص آیا تا امروز ثمره حاصل شده است [۱۰]؟» پس او این شیوه‌ی ریشخند و استهزاء را عامداً بکار می‌گیرد تا تلنگری به مخاطبش بزند و چیزهایی که به زعمش نامطلوب است به نقد بکشد.

لیبرالیسم

ترقی و آزادی افکار و آزادی‌بیان از منظر آخوندزاده لازم و ملزوم یکدیگرند. وی ذیل مطلبی با عنوان «حکیم انگلیسی جان استوارت میل» نقل قولی از این فیلسوف آورده است: «انسان در عالم حیوانات نوعی است که باید متصل طالب طرقتی باشند و ترقی بدون آزادی خیالات امکان‌پذیر نیست. نتیجه‌ی ترقی را در این روزگار سیویلازیسیون می‌نامند [۱۰]». آخوندزاده این موضوع را هم با کریتیکا مربوط می‌داند و می‌گوید در صورت تحقق آزادی بیان، اقوال مختلف نقد می‌شوند و با سایر عقاید رودررو می‌شوند و حاصل این فرآیند این است که حق در مرکز قرار خواهد گرفت. وی در سراسر آثارش به موانع آزادی حمله کرده است. از جمله در مکتوبات کمال‌الدوله می‌نویسد: «حریت کامله عبارت از دو قسم حریت است؛ یکی حریت روحانیه است، دیگری حریت جسمانیه؛ حریت روحانیه‌ی ما را اولیای دین اسلام از دست ما گرفته ما را در جمیع امورات روحانیه بالکلیه عبد رذیل و تابع

تغییر پذیرد و مشروطیت حکومت و حکومت قانون جایگزین آن گردد؛ ظلمت روحانی برافتد و اصلاح دین از راه پروتستان‌تیسیم اسلامی تحقق یابد سیاست و دین از یکدیگر بکلی تفکیک گردند و دین تصرفی در امور دنیایی نداشته باشد [۱۶]». پس به زعم وی سکولاریسم با لیبرالیسم نیز مرتبط است و یکی از شروط برقراری آزادی سیاسی، تفکیک نهاد دین از نهاد دولت است.

نشر معارف (آموزش و پرورش عمومی)

مسئله‌ی تغییر خط یا تغییر الفبا که پیش‌تر اشاره شد از آن رو برای آخوندزاده مهم است که پیش‌شرط نشر معارف و سوادآموزی عمومی است. او در نامه‌ای به میرزا یوسف‌خان می‌نویسد: «ایران خراب است بچه سبب؟ بسبب آنکه از راه و رسم و شروط زراعت و تجارت و گله داری و کاسبی و امثال آنها اطلاعی ندارند سبب این بی‌اطلاعی ندانستن علم معاش است که خود ناشی از عدم تصنیف کتاب در این زمینه‌ها و نخردن آنهاست. [بچه سبب هیچکس آنها را نمی‌ستاند بسبب آنکه مردم ایران بی‌سوادند مگر یکی از هزار [۱۳]». و در سایر موضوعات از جمله اصلاح دین یا حاکمیت قانون و ... نیز بارها به این موضوع اشاره می‌کند که تا عموم مردم باسواد نباشند تحول پایداری اتفاق نخواهد افتاد.

۳-۴- معرفی و تحلیل آثار نمایشی آخوندزاده

آخوند زاده چند نمایش‌نامه با مضمون انتقاد از فرهنگ و سنت‌های رایج جامعه نوشت که این آثار بارها در تفریس، که مرکز تأثر منطقه‌ی قفقاز بود، و دیگر شهرها به روی صحنه رفت و برای عموم مردم اجرا شد. ژانر نمایش از آنجایی که به شکل بی‌واسطه برای عموم مردم اجرا می‌شد، بهترین ابزار برای مخاطب قرار دادن مردم عادی، اعم از باسواد و بی‌سواد، بود؛ زبان ترکی این نمایش‌ها هم ارتباط این آثار را با عموم مردم سهل‌تر می‌کرد و برای منظور آخوندزاده که تحت تأثیر قرار دادن عامه‌ی مردم بود، بهترین انتخاب بود. این نمایش‌نامه‌ها و تاریخ نگارش آنان به شرح ذیل است:

نمایش‌نامه‌ی «حکایت ملا ابراهیم خلیل کیمیاگر» (۱۲۶۷)

نمایش‌نامه‌ی «حکایت موسیو ژوردان حکیم نباتی و درویش مست علی شاه جادوکنی مشهور» (۱۲۶۷)

نمایش‌نامه‌ی «سرگذشت وزیر خان لنکران» (۱۲۶۷)

نمایش‌نامه‌ی «حکایت خرس قولدور باسان» (۱۲۶۸)

نمایش‌نامه‌ی «سرگذشت مرد خسیس» (۱۲۶۹)

نمایش‌نامه‌ی «مرافعه وکیل‌لرین حکایتی» (۱۲۷۲)

ظلمت و کهنه پرستی دست و پا می‌زنند. ما نمی‌توانیم آنها را در این وضع به حال خود بگذاریم و هیچگونه تدبیری اتخاذ نکنیم. ما نمی‌توانیم از بذل مساعی برای شفای آن‌ها و رهایی از قید کهنه پرستی دریغ ورزیم. وظیفه‌ی مقدس ما این است که مردم را یاری کنیم و بکوشیم زخم‌های او را التیام بخشیم [۲۷]».

سکولاریسم

سکولاریسم آخوندزاده همراه با مشروطیت و قانون‌گرایی مهم‌ترین جنبه‌ی فکری اوست. وی نهاد دین را از دو جنبه‌ی اجتماعی و معرفتی بررسی کرده است. به لحاظ اجتماعی او مروج فکر جدایی دین از دولت است و به لحاظ معرفتی خواهان بازاندیشی در دین و به تعبیری «پروتستان‌تیسیم اسلامی». او دو تحول تاریخی را الگوی این رفورم دینی می‌شناسد، نخست تحولات عظیمی که در مسیحیت در خلال قرن شانزده میلادی رخ داد و دیگری واقعه کمتر شناخته شده در تاریخ اسلام یا اگر دقیق‌تر بگوییم تاریخ شیعه و آن‌هم در شیعه‌ی اسماعیلیه نزاریه یعنی اصلاحات و رفورمی که امام مذهب شیعه‌ی اسماعیلیه نزاریه، حسن بن محمد بزرگ امید در قرن شش هجری قمری در آن مذهب انجام داد و البته با قتل وی ناتمام ماند.

آخوندزاده شخصاً به لحاظ عقیدتی آتئیست است با این حال دنبال ترویج این عقیده و یا براندازی نهاد دین نیست. او معتقد است در تمام جوامع شکلی از دین وجود داشته است و تلاش برای حذف کلی آن واقع‌بینانه نیست. با این حال رفورم در دین و یا به تعبیر وی پروتستان‌تیسیم، برای اصلاحات اجتماعی ضروری است. وی عقایدش را در این باب در مکتوبات از زبان کمال‌الدوله بیان می‌کند: «...دیگری، مصنف [نویسنده] نمی‌خواهد که مردم آتئیست [آته‌ایست] بشوند و دین و ایمان نداشته باشند، بلکه حرف مصنف که دین اسلام بنا بر تقاضای عصر و اوضاع زمانه بر [به] پراتستانیزم [تحول] کامل موافق شروط [پیشرفت] و سیویلیزاسیون [تمدن] متضمن هر دو نوع آزادی و مساوات حقوقیه (هر دو نوع) بشر، مخفف [تخفیف] دیسپوتیزم [استبداد] سلاطین مشرقیه در ضمن تنظیمات حکیمانه و مقرر [برقرار کننده] وجوب سواد در کل افراد اسلام ناآ [۱۳]». فریدون آدمیت هم موضوع را اینگونه توضیح می‌دهد: «میرزا فتحعلی رساله‌ی مکتوبات کمال‌الدوله را در ۱۲۸۲ نوشت. جوهر این رساله انتقاد بر سیاست و دیانت یعنی مهم‌ترین بنیادهای اجتماعی است. و انگیزه‌ی نویسنده پرورش هشیاری تاریخی است نسبت به گذشته، و ایجاد تفکر ملی و اصلاح و ترقی جامعه است در حال و آینده: استبداد سیاسی

مضامین نمایش‌نامه‌ها

در همه‌ی این نمایش‌نامه‌ها نویسنده دست به نقد جامعه و باورهای فرهنگی و ساختار سنتی استبدادی آن می‌زند و همان‌گونه که خود، کریستیکا را معرفی کرده است از ابزار نیشخند و تمسخر استفاده می‌کند. شخصیت‌های این داستان‌ها آدم‌هایی بیگانه با عقل‌گرایی‌اند و فقط به جادو و جنبل و باورهای فرهنگی سنتی چسبیده‌اند. اما نقطه‌ی مهمی در این داستان‌ها وجود دارد: عموماً مأموران دولتی روس، مظهر عقلانیت و قانون‌گرایی تصویر شده‌اند. هرچند خود وی کارمند دولت و همچنین صاحب منصب نظامی است، اما باز هم چنین نگاهی به دولت و امپراتوری تزاری روس در آثارش قابل تأمل است. فریدون آدمیت چنین نگاهی را نتیجه‌ی اعمال مستقیم سانسور از سوی مقامات دولتی بالاخص «گراب سالانگوب» مدیر روسی تأثر تفلیس می‌داند [۱۶]. اما علیرغم توجیه آدمیت، همان‌گونه که قبلاً اشاره شد، نگاه مثبت افراطی آخوندزاده به روسیه چیزی نیست که بشود نادیده گرفت و همین گرایش را در آثار نمایشی وی نیز شاهدیم. درهرحال نمایش‌نامه و تأثر برای او وسیله‌ای بود برای پیشبرد اهداف اجتماعی‌اش؛ وی در این باره می‌نویسد: «... چهارم غرض از فن دراما تهذیب اخلاق مردم است، و عبرت خوانندگان و مستمعان [۱۲].»

نمایش‌نامه‌های آخوندزاده در بستر یک جامعه‌ی پدرسالار و ارباب و رعیتی روایت می‌شود که در معرض امواج نوسازی و غربی‌شدن قرار دارد و کشمکش دراماتیک برخی از نمایش‌نامه‌های وی نیز انعکاسی از کشمکش این دو نوع نظم اجتماعی یا نظام ارزشی است. این گرایش رئالیستی وی به اثر ادبی یا هنری مستقیماً از ملاحظات نظری وی به امر هنر و رابطه‌ی آن با واقعیت، نشأت می‌گیرد. جعفروف در این باره می‌نویسد: «آخوندوف درباره رابطه هنر و واقعیت به راه‌حل درستی دست یافته بود. او موضوع بحث هنر را طبیعت، جامعه و حیاط انسانی می‌دانست و تئوری هنر ناب و ذهنی‌گرایی هنر را به طور قطع رد می‌نمود: موضوع و مضمون اثر باید از واقعیت گرفته شده باشد. هر منظومه باید یک فکر معین و یک موضوع طبیعی داشته باشد. هنر بدون مضمون نزدیک به طبیعت، معنایی ندارد. معنی را فدای قافیه کردن یعنی معنا را فدای شکل کردن منجر به نابودی صفات اصلی هنر می‌شود [۲۷].» آخوندزاده با اتخاذ چنین رویکردی، جامعه‌ی پیرامونش را به نقد می‌کشد و با مقایسه‌ی ویژگی‌های جامعه‌ی سنتی با تحولات معاصر، سعی در ایجاد تغییر در نگرش افراد به مسائل اجتماعی دارد. در نمایش‌نامه‌های او

ویژگی‌ها و مؤلفه‌های جامعه‌ی سنتی سلسله‌مراتبی به تنهایی یا در مقایسه با بدیل‌های آن در شیوه‌ی زیست معاصر غربی به نقد کشیده می‌شود و ناکارآمد و غیر عقلانی و حتی ظالمانه بودن آن طرح می‌شود و بدین طریق برتر بودن شیوه‌ی دوّم را به مخاطبانش القا می‌کند.

در آثار او، شخصیت‌های سنتی عمدتاً داری طرز فکر جادو‌باور و غیر علمی و غیر اثباتی‌اند و عاجز از درک علل و اسباب عینی و واقعی رویدادها. همچنین نظام سلسله‌مراتبی سفت و سختی بر مناسبات اجتماعی سایه افکنده است؛ خصوصاً زنان که در موقعیت فرودست قرار دارند فاقد عاملیت و سوژگی‌اند و از همین روی نیز به لحاظ اجتماعی رشدنیافته و وابسته‌اند. از سویی دیگر، یک مضمون مهم دیگر مطرح شده، قانون‌گریزی و نهادگریزی است که در مراتب بالای هرم سلسله‌مراتب قدرت به صورت حکومت مطلقه و فردی و خودسرانه و در مراتب پایین به صورت بی‌هنجاری و قانون شکنی نمود پیدا می‌کند. آخوندزاده در این آثار، در مقابل چنین جهان اجتماعی سنتی، مؤلفه‌ها و ویژگی‌های جامعه‌ی معاصر و جدید را نشان می‌دهد تا مخاطبش ناکارآمدی اولی و کارآمدی دوّمی را بپذیرد. مهم‌ترین این مؤلفه‌ها، نگاه علمی و مثبت‌گرا و افزون‌زدایی از هستی و نیز حاکمیت قانون و نهادهای جدید دولتی و اثر بخشی و کارآمدی آنان است. از مصادیق آثار مثبت نهادهای جدید می‌توان به حمایت آن نهادها از حقوق و استقلال زنان اشاره کرد.

۵. نتیجه‌گیری

آخوندزاده زائیده‌ی جهان دستخوش تغییر بود؛ جامعه‌ای که او در آن می‌زیست به یک باره با امواج سنگین از تغییرات اجتماعی و شکلی از مدرنیته که تحمیلی و وارداتی نیز بود، مواجه شده بود؛ در چنین وضعی، عکس‌العمل‌هایی مختلف و گاه متناقض به وضعیت داده می‌شد: از بدبینی و مخالفت مطلق با تغییرات و گرایش مجدد به بنیادهای سنتی تا خوشبینی و موافقت مطلق با تغییرات و جدا شدن از سنت و در میان دو سوی این طیف با انواع گرایش‌های میانه که به درجاتی به یکی از طرفین گرایش داشتند مواجهیم. آخوندزاده را می‌توان چهره‌ی شاخص و پیشرو شیفتگی به این تحولات و منتقد جدی سنت دانست و این امر در آثار وی به خوبی نمود دارد. وی در مقالات و نوشته‌هایش به تبیین مبانی تجدید پرداخت و در فعالیت‌های عملی‌اش هم ایده‌هایی تحول‌خواهانه را همچون تغییر خط با هدف عمومی شدن معارف پی گرفت. نمایش‌نامه نویسی او هم شکلی از فعالیت ادبی بود که در عین حال، یک کنش عملی و ترویجی نیز بشمار می‌رفت، چرا که

می‌کرد. به عنوان مثال تفکر علمی و مثبت‌گرا را در مقابل جادوبواری طرح می‌کرد یا قانون‌گرایی و نهادگرایی را در مقابل خودسری و قانون‌گریزی و از این طریق مخاطبانش را به تجدید نظر در شیوه‌ی زیست و پذیرش شیوه‌های برآمده از تجدد دعوت می‌کرد.

حال در انتها، یافته‌های پژوهش را در قالب پاسخ به دو سؤال اصلی و به شکل جدول جمع‌بندی می‌کنیم:

این ژانر، دسترسی مستقیم وی به آحاد مردم را که عمدتاً بیسواد نیز بودند، فراهم می‌کرد و او می‌توانست ایده‌ها و باورهایش را بواسطه‌ی اجرای نمایش برای عموم مردم، تبیین و تبلیغ کند.

در این آثار، او مسائل مبتلابه مخاطبانش را در قالب داستانی ساده و مفرح مطرح می‌کرد و در آن عمدتاً ناکارآمدی شیوه‌ی زیست سنتی و مؤلفه‌های آن را در مقایسه با کارآمدی بدیل آن را که برآمده از تجدد و مدرنیته بود، به مخاطبانش گوشزد

۲- گفتمان تحول‌خواهی در آثار میرزا فتحعلی آخوندزاده، چه مؤلفه‌ها و ابعادی دارد؟	۱- زمینه‌ها و شرایط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ظهور گفتمان تحول‌خواهی در دوره‌ی مورد بحث چه بوده است؟
تقابل تفکر جادوباور و غیرعقلانی با تفکر مثبت‌گرا و عقلانی. افسون‌زدایی از هستی. منزلت نداشتن علم و نگاه عینی به هستی در جامعه‌ی سنتی. تفکر انتقادی و جایگاه متزلزل آن در بستر مناسبات سنتی. تقابل عوام‌گرایی و علم‌گرایی. اهمیت نداشتن تخصص در جامعه‌ی سنتی. لحاظ نشدن اصول مدیریت در کسب و کار و زندگی اقتصادی. جمع‌گرایی و پیروی از جمع در مقابل فردگرایی و استقلال عقیده و تضاد و تعارض ارزش‌های مرتبط با این دو. تقابل شیوه‌ی زیست شرقی و سنتی با شیوه‌ی زیست غربی و معاصر. ایستایی و سکون اجتماعی در مقابل پویایی، پیشرفت و تحرک اجتماعی. خاص‌گرایی و اتنوسنتریسم در مقابل نگاه عام‌گرا موقعیت زن سنتی شرقی و تعریف شدن این موقعیت صرفاً در چارچوب مناسبات خانوادگی در مقابل حضور اجتماعی زن غربی. مطرح نبودن عاملیت و سوژگی و فردیت برای شخصیت‌ها، خصوصاً زنان در بستر مناسبات طایفه‌ای و خانوادگی و جمعی. منزلت نداشتن هویت یابی و تحقق نفس در بستر روابط جمع‌گرایانه ی سنتی. ستایش از نهادهای مدرن روسی. قانون‌گریزی در مناسبات اجتماعی سنتی. تعارض ارزش‌های سنتی (بزن بهادر بودن) با ارزش‌های جدید (تابع قانون بودن). تغییرات اجتماعی و گذار به نهادگرایی و قانون‌گرایی. تغییرات اجتماعی و گذار از وضعیت بی‌قانونی و آنومیک به قانون‌مداری. تغییرات اجتماعی بالاخص تغییر شیوه‌ی زیست مبتنی بر نظام ایلی. تسلط یافتن نهادهای دولتی. نابرابری اجتماعی و نظام سلسله‌مراتبی در جامعه‌ی سنتی و تضاد این نظم با ارزش‌های جهان جدید. ناکارآمدی شیوه‌ی دادگستری سنتی. فقدان قوانین مدون. فقدان نظام اداری و نبود نظام ثبت احوال. تضاد بین دولت و ملت. ازدواج سنتی مبتنی بر ملاحظات اقتصادی. حقوق زنان و بالاخص تعریف نشدن حق زن در ازدواج موقت.	ساختار قبیله‌ای، پدرسالار و سنتی جامعه. ظهور جامعه‌ی شهری و اقتصاد سرمایه‌ای. ظهور جریان‌های مدرنیست بین‌نخبگان روسی و عکس‌العمل‌ها بدان جریان در بین ملل شرقی و مسلمان امپراتوری روسیه تزاری. دورافتادگی جوامع روستایی و شهری و قبیله‌ای از یکدیگر و اقتصاد مستقل هر یک. نظام ایلی و قبیله‌ای. نظامی از تقسیم‌بندی‌های عقیدتی. نظامی از سلسله‌مراتب در شهرها و روستاها و ایل‌ها، بر اساس سمت‌ها و منزلت‌هایی چون خوانین، اعیان، تیولداران، مالکان، علما، روسای ایلات، کدخداها، کلانترها، لوطی‌ها و ... محدود بودن سازمان‌های دولتی و اداره امور توسط سمت‌های فوق‌الذکر. استقلال خان‌نشین‌ها. سیاست‌های امپریالیستی روسی و تلاش برتی تابع‌کردن خان‌نشین‌ها. ظهور نظام اداری دولتی. ظهور مناسبات سرمایه‌دارانه و رشد صنعت نفت، بورژوازی ملی و رشد در بخش صنایع سبک و نقلیات. آغاز ادغام و یکپارچگی اقتصادی. گسترش شهرنشینی. تکوین جریان فکری معارف‌گرایی.

منابع

۱. اتابکی، تورج. تجدّد آمرانه. ترجمه‌ی مهدی حقیقت‌خواه. تهران: انتشارات ققنوس. چاپ ششم، ۱۳۹۸.
۲. احمدی، بابک. مدرنیته و اندیشه انتقادی. تهران: نشر مرکز، چاپ چهاردهم، ۱۴۰۰.
۳. احمدی، بابک. معمای مدرنیته. تهران: نشر مرکز، چاپ دوازدهم، ۱۴۰۰.
۴. ارشاد، فرهنگ. کندوکاوی در جامعه‌شناسی ادبیات. تهران: نشر آگه، ۱۳۹۸.
۵. اروجی، فاطمه. «زن در اندیشه‌ی میرزا فتحعلی آخوندزاده». ایران‌نامه، دوره جدید، سال ۱ (شماره ۱)، بهار ۱۳۹۵، ص ۳۰۲-۳۲۶.
۶. اسکارپیت، روبر. جامعه‌شناسی ادبیات. ترجمه: دکتر مرتضی کتبی. تهران: سمت، ۱۳۹۲.
۷. اشرف، احمد. هویت ایرانی. ترجمه‌ی حمید احمدی. تهران: نشر نی. چاپ هشتم، ۱۳۹۸.
۸. اوٹ ویت، ویلیام و تام باتامور. فرهنگ‌نامه اندیشه اجتماعی مدرن. ترجمه‌ی اکبر معصوم بیگی. تهران: موسسه انتشارات نگاه، ۱۳۹۶.
۹. ایمانی، محمد تقی و محمدرضا نوشادی. «تحلیل محتوای کیفی». پژوهش. سال سوم (شماره دوم)، پاییز و زمستان ۱۳۹۰.
۱۰. آبراهامیان، یرواند. ایران بین دو انقلاب. ترجمه‌ی احمد گل‌محمدی و محمد ابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی. چاپ پانزدهم، ۱۳۸۸.
۱۱. آخوندزاده، میرزا فتحعلی. مقالات فلسفی، ویراسته‌ی ح‌صدیق‌تبریز: کتاب ساوالان، ۲۵۳۷.
۱۲. آخوندزاده، میرزا فتحعلی. مقالات، گردآورنده باقر مؤمنی. تهران: انتشارات آوا، ۱۳۵۱.
۱۳. آخوندزاده، میرزا فتحعلی. مکتوبات ، گردآورنده باقر مؤمنی. تبریز: نشر احیاء، ۱۳۵۷.
۱۴. آخوندزاده، میرزا فتحعلی. مکتوبات کمال‌الدوله، به اهتمام علی اصغر حقدار. باشگاه ادبیات، ۱۳۹۵.
۱۵. آخوندزاده، میرزا فتحعلی. تمثیلات. ترجمه‌ی جعفر قراجه داغی. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، چاپ سوم، ۱۳۵۶.
۱۶. آدمیت، فریدون. اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، ۱۳۴۹.
۱۷. باربیه، موریس. مدرنیته سیاسی. ترجمه‌ی عبدالدهاب احمدی. تهران: نشر آگه، چاپ هشتم، ۱۴۰۰.
۱۸. برنجیان، سکینه. ادبیات آذری و فارسی در آذربایجان ایران در سده‌ی بیستم. ترجمه‌ی دکتر اسماعیل فقیه. تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۵.
۱۹. پورزکی، گیتی. «مدرنیته و میرزا فتحعلی آخوندزاده». فصلنامه نامه پژوهش، (۱۸ و ۱۹)، پاییز و زمستان ۷۹، ص ۴۹-۷۱.
۲۰. پوینده، محمد جعفر. درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات. تهران: نقش جهان مهر، ۱۳۹۰.
۲۱. پین، مایکل. فرهنگ اندیشه‌ی انتقادی از روشنگری تا پسامدرنیته. ترجمه‌ی بیان یزدانجو. تهران: نشر مرکز، چاپ سوم، ۱۳۸۳.
۲۲. تایرل، ملیحه س. ابعاد پنهان ادبیات آذربایجانی در دوره‌ی شوروی. ترجمه‌ی دکتر اسماعیل فقیه. تهران: نشر مرکز، ۱۳۹۱.
۲۳. تبریزی، منصوره. «تحلیل محتوای کیفی از منظر رویکردهای قیاسی و استقرایی». فصلنامه علوم اجتماعی. شماره ۶۴. بهار ۱۳۹۳.
۲۴. ترابی، علی اکبر. جامعه‌شناسی ادبیات فارسی. تبریز: فروغ آزادی، ۱۳۷۶.
۲۵. توکل، محمد. جامعه‌شناسی معرفت و علم. تهران: سمت، ۱۳۸۸.
۲۶. توکل، محمد. جامعه‌شناسی معرفت. تهران: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸.
۲۷. جعفرروف. م. ج. آخوندوف و صابر. ترجمه احمد شفائی. انتشارات حقیقت.
۲۸. رامین، علی. مبانی جامعه‌شناسی هنر. تهران: نشر نی، ۱۳۹۱.
۲۹. راودراد، اعظم. جامعه‌شناسی سینما و سینمای ایران. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۲.
۳۰. راودراد، اعظم. نظریه‌های جامعه‌شناسی هنر و ابیات. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۰.
۳۱. ریتزر، جرج. دانشنامه‌ی جهانی شدن. سرپرست ترجمه‌ی فارسی نورالله مرادی و محبوبه مهاجر. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۵.
۳۲. ساروخانی، باقر. روشهای تحقیق در علوم اجتماعی. جلد دوم. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۹.
۳۳. سوانه، پیر. مبانی زیباشناسی. ترجمه: محمدرضا ابوالقاسمی. تهران: نشر ماهی، ۱۳۹۱.
۳۴. سویتوخوفسکی، تادیوش. آذربایجان و روسیه. ترجمه‌ی کاظم فیروزمند. تهران: نشر شایگان، ۱۳۹۶.

۳۵. شوالیه، ژان - گریبان، آلن فرهنگ نمادها. تهران: انتشارات جیحون، ۱۳۸۸.
۳۶. عباس‌زاده، محمد. «تاملی بر اعتبار و پایایی در تحقیقات کیفی». جامعه‌شناسی کاربردی. سال بیست و سوم. شماره پایایی (۴۵). شماره اول. بهار ۱۳۹۱.
۳۷. عضدانلو، حمید. آشنایی با مفاهیم اساسی جامعه‌شناسی. تهران: نشر نی، ۱۳۸۴.
۳۸. فراستخواه، مقصود. (۱۳۸۸). سرآغاز نواندیشی معاصر. تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ چهارم
۳۹. فرکلاف، نورمن. تحلیل گفتمان انتقادی. ترجمه‌ی روح‌الله قاسمی. تهران: اندیشه احسان، چاپ دوم، ۱۳۹۹.
۴۰. فلیک، اووه. درآمدی بر تحقیق کیفی. ترجمه‌ی هادی جلیلی. تهران: نشر نی، چاپ نهم، ۱۳۹۶.
۴۱. کاتوزیان، محمدعلی همایون. دولت و جامعه در ایران - انقراض قاجار و استقرار پهلوی. ترجمه‌ی حسن افشار. تهران: نشر مرکز، چاپ دوازدهم، ۱۴۰۰.
۴۲. کالکر، رابرت. فیلم، فرم و فرهنگ. ترجمه: بابک تیرایی. تهران: فارابی، ۱۳۸۴.
۴۳. کولاکوفسکی، لشک جریان‌های اصلی در مارکسیسم. جلد سوم. ترجمه: عباس میلانی. تهران: نشر اختران، ۱۳۸۷.
۴۴. گازرانی، سعید و رضا امینی. «تعارض دین و مدرنیته در اندیشه روشنفکران غیر دینی عصر مشروطه: مقایسه آخوندزاده و ملکم خان». فصلنامه مطالعات سیاسی. سال دوم (شماره ۸)، تابستان ۱۳۸۹، ص ۱۷۳-۱۴۷.
۴۵. گلدمن، لوسین. جامعه‌شناسی ادبیات (دفاع از جامعه‌شناسی رمان). ترجمه‌ی محمد جعفر پوینده. نشر هوش و ابتکار، ۱۳۷۱.
۴۶. لارنسون، دایان تی و آلن سوئینگ‌وود جامعه‌شناسی ادبیات. ترجمه: دکتر شاپور بهیان. تهران: سمت، ۱۳۹۹.
۴۷. لوکاچ، جورج. جامعه‌شناسی رمان. ترجمه‌ی محمد جعفر پوینده. تهران: نشر ماهی، چاپ چهارم، ۱۴۰۰.
۴۸. مومنی راد، اکبر. خدیجه علی آبادی. هاشم فردانش. ناصر مزینی. «تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج». فصلنامه اندازه‌گیری تربیتی. سال چهارم. شماره ۱۴. زمستان ۹۲.
۴۹. نئوندورف، کیمبرلی‌ای. راهنمای تحلیل محتوا. ترجمه‌ی حامد بخشی و وجیهه جلائیان بخشنده. مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۹۵.
۵۰. یعقوب‌زاده فرد، جلیل. سیاست و برنامه‌ریزی زبان در جمهوری آذربایجان. تهران: ساوالان ایگیدلری. ۱۳۹۷.
۵۱. آخوندف، ناظم. آذربایجان طنز روزنامه‌لری. کؤچورن: غ. ر. سپهری. تهران: انتشارات فرزانه. ۱۳۵۸.
۵۲. کؤچرلی، فریدون‌بی. آذربایجان ادبیات تاریخی ماتریاللاری (بیرنجی جیلد ایکینجی حیصه). باکو: آذرشر. ۱۹۲۵
۵۳. یعقوب‌زاده فرد، جلیل. مدرن‌لشمه و مدرن‌لیک شبسترلی میرزا علی معجزون مفکوره سینده. تبریز: قالان یورد. ۱۴۰۱.
54. axundzadə, mirzə fətəli. əsarlər. baki: şərq-qərb. 2005
55. ələkbərli, faiq. azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər) i hissə. Baki: elm və təhsil. 2018
56. fəlsəfə mühazirələr toplusu. Baki: azərbaycan respublikası daxili işlər nazirliyi polis akademiyası. 2014
58. mir cəlal. azərbaycan ədəbi məktəblər(1905 - 1917). Baki. 2004

